

הקמת היאחזויות נח"ל במערב הנגב ערב מבצע קדש: הניסיון וכישלונו

ד"ר נדב פרנקל

מנהל פעילות לקהל הרחב בבית ספר שדה כפר עציון

תקציר

מאמר זה בוחן את פרשיית הקמתן של שש היאחזויות נח"ל במערב הנגב בשנת 1956, ודרכה את מערכת היחסים שהתהוותה בין הגופים האזרחיים לצבאיים בישראל בנוגע לשאלת המטרות הביטחוניות והמשקיות של היאחזויות הנח"ל. ההיאחזויות קמו כדי לבצר את צירי הפלישה הצפויים של צבא מצרים מקדמת סיני אל באר שבע, ובבחירת מיקומן לא התחשבו הגופים הצבאיים בגורמים משקיים כגון מצאי קרקע ומים לחקלאות. הפן החקלאי בהיאחזויות אלה שימש, לפי מפקדי צה"ל, רק כסות עיניים לנוכחות ישראלית צבאית בסמוך לגבול.

טענתו המרכזית של מאמר זה היא כי הגופים הצבאיים הצליחו לכפות על הגופים האזרחיים את ההעדפה המוחלטת של הצרכים הביטחוניים על הצרכים המשקיים, אולם בניצחון זה היה טמון זרע הכישלון של ההיאחזויות הללו שקרנן ירדה ברגע שהשתנו אתגרי הביטחון בגבול המצרי. הכישלון השפיע גם לטווח הארוך, כאשר המחלקה להתיישבות של הסוכנות מיעטה להשתתף בהקמת היאחזויות נח"ל בחמש השנים הבאות, בין השאר בגלל ההשקעה הכספית שירדה לטמיון בהיאחזויות מערב הנגב.

מילות מפתח: היאחזויות נח"ל, פתחת ניצנה, משה דיין

The establishment of Nahal outposts in the western Negev during operation "Kadesh": The experience and its failure

Abstract

This article examines the story of the establishment in 1956 of six Nahal settlements in the western Negev, and through this lens explores the relationship that developed between the civil and military authorities in Israel regarding the security and economic goals of the frontier settlements. The settlements were established to fortify the expected invasion routes of the Egyptian army in their advance from Sinai to Be'er Sheva, and the military did not consider economic factors (e.g. agricultural land and water) when choosing their location. The agricultural aspects of these settlements, according to IDF officers, was only a pretext for an Israeli military presence adjacent to the border.

The main argument of the article is that military authorities managed to force their absolute preference for security needs over the economic requirements of the civil administration. In this victory, however, were planted the seeds of the failure of these settlements, and their prestige withered once the security threat on the Egyptian border was removed.

This failure also had a long-term impact, with the subsequent reduction of investment by the Jewish Agency's Settlement Department in the establishment of Nahal settlements over the following five years. This was due, amongst other reasons, to the monetary investment that had gone to waste in the western Negev settlements.

מבוא

בתקופת השלטון הבריטי התעצבה ביישוב הציוני בארץ ישראל התפיסה, ולפיה להתיישבות בספר (Frontier) ערך ביטחוני רב, והיא תסייע בעיצוב גבולות הישות המדינית היהודית ובהבטחת ביטחונה (אורן תשל"ח: 9-12; דרורי 2000: 36-38; פריד 2020: 10). לנוכח תפיסה זו הוקמו מיזמים רבים של התיישבות חקלאית בספר: חומה ומגדל, ההתיישבות בצפון הנגב ועוד. בכל המיזמים נשמר איזון עדין בין תפקידיהם הצבאיים של יישובי הספר ובין תפקידיהם החקלאיים, בין השאר עקב תפיסות העולם הציוניות שראו בחקלאות את מעשה ההגשמה (שירן 1998: 113-114). איזון זה נמשך גם עם ראשיתו של מפעל היאחזויות הנח"ל ב-1951, אז נקבע כי היאחזויות יוקמו באזורים בעלי פוטנציאל חקלאי כדי לאפשר את פיתוח המשק לצד עמידה בתפקידים הביטחוניים. את מפעל היאחזויות יזם אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, יחד עם המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, בדרך שהייתה דוגמה לשיתוף פעולה בין מוסדות צבאיים לאזרחיים במסגרת ההתיישבות הביטחונית (פרנקל 2021: 68-93).

במחצית הראשונה של 1956, ערב מלחמת סיני, הקים צה"ל שש היאחזויות נח"ל במערב הנגב בסמוך לגבול המצרי, נוסף על היאחזות קציעות שקמה באזור זה ב-1953. מטרתו של מאמר זה לדון בפרשיית הקמתן ופירוקן של היאחזויות הללו, שקמו במקום שבו ההתפתחות המשקית כמעט לא הייתה אפשרית, ולכן הצגתן כיישובים חקלאיים לא הייתה יותר ממס שפתיים. טענתו המרכזית של המאמר היא כי הגופים הצבאיים הצליחו לכפות על הגופים האזרחיים את ההעדפה המוחלטת של הצרכים הצבאיים בהיאחזויות מערב הנגב על הצרכים המשקיים, בשל החשש העמוק והתבהלה מפני אפשרות של פלישה מצרית לנגב, וההיאחזויות הפכו לאינסטרומנטליות לגמרי לצורכי הביטחון המיידים. אולם בניצחון זה היה טמון זרע הכישלון של היאחזויות, שקרנן ירדה ברגע שהשתנו אתגרי הביטחון בגבול המצרי. הכישלון השפיע גם לטווח הארוך, ובעטיו מיעטה המחלקה להתיישבות להשקיע בהתיישבות הביטחונית במהלך השנים הבאות.

המאמר מחדש על המחקר הקיים בשתי נקודות מרכזיות: ראשית, בהצגה מלאה של הפרשייה על היבטיה הצבאיים והאזרחיים בהתבסס על חומר ארכיוני, בעיקר מארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ומהארכיון הציוני המרכזי.¹ שנית, בהצגת ההשפעות לטווח קצר וארוך שהיו לכישלון היאחזויות מערב הנגב על מפעל היאחזויות הנח"ל, ועל מערכת היחסים שבין הצבא לגופים האזרחיים בקשר להתיישבות בספר. מסקנות המאמר יכולות לסייע להבנה מעמיקה של מערכת היחסים והמתחים שנוצרו בין המוסדות האזרחיים והצבאיים, בשאלות שנגעו לאופי ההתיישבות בספר.

¹ ראו התייחסות חלקית לפרשייה אצל: זיוון 2012: 243-253; פריד 2014: 137-142; בר און 1992: 99-101.

רקע: ראשיתו של מיזם היאחזויות הנח"ל ויחסו של משה דיין להתיישבות הביטחונית

בפברואר 1951 החלו הדיונים בין ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, אליק שומרונ, ובין ראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות לוי אשכול, בעניין הקמת היאחזויות נח"ל ראשונות. היאחזויות היו מטרות ביטחוניות ומשקיות משולבות, ולכן נקבע כי יוקמו במקום אסטרטגי מבחינה ביטחונית אולם גם במקום בו ניתן להקים משק חקלאי (פרנקל 2021: 68-93). רוב מוחלט של היאחזויות שקמו עד 1956 אכן עלו אל הקרקע באזורים שבהם ניתן לפתח משק חקלאי.² יוצאת דופן הייתה קציעות, שקמה באזור המפורז של פתחת ניצנה (עוג'ה אל-חפיר) בקיץ 1953. מטרתה הייתה לבסס את השליטה הישראלית בפתחה, כאשר לפי הפרשנות הישראלית של הסכמי שביתת הנשק היה מותר לה להקים בשטח המפורז יישובים אזרחיים (סיקרון 2002: 50).³ אופי החיים בקציעות כלל בעיקר משימות ביטחוניות: שמירות, סיורים בכל רחבי השטח המפורז, מארבים ופעולות יחד עם יחידת ה-101 לגירוש בדואים פררמצריים מהשטח. העיסוק בחקלאות היה מצומצם, והמחלקה להתיישבות אף סירבה בתחילה לממן את היאחזות (שם: 103).⁴

בדצמבר 1953 החליף משה דיין את מרדכי מקלף בפיקוד על צה"ל. בניגוד לאחרון שהיה שותף לראשיתו של מפעל היאחזויות הנח"ל (פרנקל 2021: 86), הרמטכ"ל החדש הסתייג מההתיישבות הביטחונית בכלל ומההיאחזויות בפרט. דיין סבר כי בשדה קרב מודרני יישובים, מבוצרים ככל שיהיו, לא יצליחו לעצור כוחות מסתערים, ויש להשקיע את המשאבים המוגבלים של הצבא ברכש כלי נשק התקפיים ובהכשרת חטיבות לוחמות, ולא בפיתוח מערך ההגמ"ר (ההגנה המרחבית) שהתבסס על היישובים (עזתי 2015: 112).⁵ דיין אף התנגד להפניית בוגרי תנועות הנוער חברי הגרעינים ההתיישבותיים אל המיזמים ההתיישבותיים של הנח"ל, שנתפסו בעיניו כבזבז משווע של כוח אדם איכותי בעת שצה"ל נזקק לו במערכי הלחימה (אלעד 1993: 170-175).⁶ בהתאם למגמות אלה הופסקה עם ראשית כהונתו של דיין הקמתן של היאחזויות חדשות, וכמה מההיאחזויות הוותיקות פורקו, ובכלל זה היאחזויות שגב, שזור, דרדרה ומשלט 223.⁷

² גם יטבתה ועין גדי ששכנו באזורים מדבריים קמו ליד מקורות מים טבעיים. ביטבתה התקיים דין ודברים בין הגורמים הצבאיים לאזרחיים האם למקמה ליד שטחי החקלאות- בערבה, או על רכס ההרים, במקום מוגן יותר. אולם גם הגורמים הצבאיים שציידו בנקודה ההררית הבינו כי בסביבות היאחזות חייב להיות אזור הראוי לגידולים חקלאיים. ראו: משה צדוק אל סגן הרמטכ"ל והרמטכ"ל, קביעת היישוב בעין- רדיאן, 19.12.1951, 1/321/1954, א"צ.

³ יוסף תקוע, הקמת יישובים בשטח המפורז של עוג'ה אל חפיר, 7.1951, א"צ, 1954/7/60. בסעיף 8 של ההסכם נכתב: "שטח הכפר אל-עוג'ה וסביבתו, כמוגדר בפסקה 2 של סעיף זה, יפורז, ולא תהיה לכוחות המזוינים המצריים והישראליים כאחד כל דריסת רגל בו", ולא נאמר דבר בעניין הקמת יישובים אזרחיים. נוסח עברי של ההסכם, נדלה מתוך אתר הכנסת במרשתת (https://www.knesset.gov.il/process/docs/armistice_egypt.htm) בתאריך 30.3.2022.

⁴ רענן ויץ אל שלמה גזית, 8.4.1953, אצ"מ, S15\9602.
⁵ במחקר קיימת מחלוקת האם דיין ניסה להפוך את צה"ל לצבא קטן וחכם- כזה המסתמך על נשק מודרני ורכש או שדווקא ניסה להרחיב את מספר העוצבות הלוחמות. ראו בעניין זה: אלרון 2016: 187-188. על כל פנים דיין לא ראה צורך במערך הגמ"ר גדול.

⁶ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 20.9.1953, א"צ.
⁷ אהרון חרסינה אל רענן ויץ, היאחזויות נח"ל, 26.1.1954, אצ"מ, S15\9602.

הגל הראשון של היאחזויות מערב הנגב

התוכניות להקמת היאחזויות והוויכוח על אפשרויות הפיתוח החקלאיות

במחצית השנייה של ספטמבר 1955 נחתמה עסקת נשק גדולה בין מצרים לצ'כוסלובקיה, במסגרתה היו אמורים להימסר מאות טנקים, מטוסים וקני ארטילריה למצרים – עסקה שהביאה להפרת מאזן הכוחות האזורי (גולני 1997: 93-97; 125-126). חתימת עסקת הנשק גרמה למטכ"ל לחשוש מפלישה מצרית לכיוון מערב הנגב לאחר קליטת הנשק, ובן-גוריון הורה לדיין: "לתכנן התגוננות, צריך להניח שהם יתקפו ועלינו לעמוד". לכן החל צה"ל להשקיע בחיזוק המערכים ההגנתיים, ובכלל זה ההגמ"ר ביישובים (שם: 112; פריד 2014: 135).

דיין, שקודם לכן המעיט בערך ההגמ"ר, שינה את גישתו ובישיבת מטכ"ל בפברואר 1956 טען: "היום מבחינה תקציבית ועקרונית דינם של יישובי ההגמ"ר כדין תקציב הביטחון, ואני הייתי מתייחס אליהם כמו למוצב פלוגתי"⁸. בדיונים נוספים במטכ"ל נידונו דרכי הפעולה האפשריות של המצרים, ונקבע כי ציר ניצנה-באר שבע הוא נקודת התורפה המרכזית, בשל הדרך הנוחה מקדמת סיני למרכז הנגב ומיעוט ההתיישבות הישראלית לאורכו. מבחינת צה"ל היה ציר זה מהותי וחשוב גם כדי לפתח מתקפת נגד לסיני לאחר ההדיפה הראשונית של כוחות הפלישה⁹.

בהמשך לדיונים דרש צה"ל מהתנועות הקיבוציות להקים יישובים במערב הנגב ובסמוך לצירי הפלישה. הוחלט כי אם לא ימצאו גרעינים אזרחיים – יקימו באזורים אלה היאחזויות נח"ל¹⁰. בישיבה שנערכה במשרד האוצר בפברואר 1956, בהשתתפות הרמטכ"ל רא"ל משה דיין, שר האוצר ויו"ר המחלקה להתיישבות לוי אשכול, מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס וראש ענף ההתיישבות באג"ם סא"ל אהרון חרסינה, נקבע כי בשלב הראשון יוקמו שלוש היאחזויות בפתחת ניצנה. כדי לאפשר פיתוח חקלאי הבטיחו ראשי המחלקה להתיישבות כי ינסו להאריך את קו המים ירקון-נגב דרומה¹¹. כבר בשלב זה החלו להתפתח מחלוקות בין הגורמים הצבאיים לאזרחיים: מנכ"ל המחלקה להתיישבות רענן ויץ הסכים עם הרעיון ולפיו יש להקים יישובים בציר ניצנה-באר שבע עקב נסיבות ביטחוניות, אולם דחה את הגישה הצבאית שלפיה יש להקים יישובים בלא התחשבות בתנאים כלכליים ומשקיים שיאפשרו את התפתחותם (פריד 2014: 142).

הלחץ של הצבא בראשותו של דיין על הגורמים האזרחיים להקים יישובים על קווי הפלישה המצרית סימן שינוי מדיניות, והיה מנוגד לזלזול המופגן שביטא ביכולתו של מערך ההגמ"ר להתמודד עם אתגרי הביטחון השוטף וההסתננות למדינה. לפי גישתו הקודמת של דיין מוטב היה להקים על צירי הפלישה מוצבים צבאיים שייתנו מענה הגנתי

⁸ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 6.2.1956, א"צ. מוטי גולני טוען כי המעבר מאוריינטציה התקפית להגנתית נכפה על דיין על ידי בן-גוריון. לטענתו רק הרטוריקה של דיין הייתה הגנתית אולם עדיין מרבית ההשקעה של צה"ל התמקדה בפי התקפי. גולני 1997: 114.

⁹ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 25.3.1956, א"צ.

¹⁰ שאלת היישוב באזור קציעות בארותיים- סיכום ישיבה, 14.2.1956, אצ"מ, 40851\15.

¹¹ שם; לשכת סגן הרמטכ"ל, יישוב שטח ניצנה, 20.2.1956, א"צ, 475 /1034 /1965.

טוב יותר, ולא היאחזויות נח"ל או יישובים אזרחיים. שינוי הגישה נגרם משתי סיבות ארגוניות: ראשית, עקב מצוקת כוח האדם של היחידות הקרביות, בעת שפיקוד הנח"ל נחשב כמאגר כוח אדם איכותי ומבובז. שנית, בשל המחסור במשאבים של הצבא, הקמת היאחזויות הייתה חסכונית יותר למערכת הביטחון מבניית מוצבים צבאיים על קו הפלישה בגלל התמיכה החלקית של המחלקה להתיישבות בהיאחזויות.¹²

המטכ"ל ראה נכוחה את הסיכוי המועט של היישובים או היאחזויות הנח"ל להתמודד עם פלישה של טורי שריון מצריים בעזרת נשק הנ"ט המועט שנמצא במערך ההגמ"ר, אולם התקווה הייתה שהנקודות יעכבו את התקדמות הפלישה עד להגעת כוחות הודפים, בעיקר ממערך המילואים.¹³ במתאר שכזה, וכאשר הסיכויים המשקיים והחלקאיים לא היו מזהירים, אין פלא שהתנועות המיישבות לא ששו לקחת חלק במיזם של הצבא, ועל כן עבר הנטל לפיקוד הנח"ל.

במהלך מרס 1956 החל צה"ל להיערך להקמת היאחזויות. אג"ם מבצעים קבע את מיקומן המדויק בהתאם לצירי הפלישה המצריים: אחת מהן הייתה אמורה לקום בדרום הפתחה, בבארותיים, והשנייה בוואדי אביאד בסמוך לציר ניצנה-באר שבע. העבודות להקמת היאחזויות תוכננו כמבצע מורכב עקב הקרבה לגבול והרגישות המדינית בשטח המפורז, ופיקוד הדרום וחיל השריון נצטוו להפריש צוות קרב פלוגתי לשם אבטחת הנחת קווי המים להיאחזויות. החיילים במקום והעובדים האזרחיים קיבלו הוראה שלא לענות לשאלות פקחי האו"ם בדבר מטרות עבודות הפיתוח.¹⁴

הדיונים בממשלה והקמת היאחזויות

יום לפני הקמת היאחזויות, בעת ישיבת ממשלה, סיפר בן-גוריון לשרים כי היאחזות בבארותיים תקום בתוך השטח המפורז (בניגוד להודעה מוקדמת יותר ולפיה תמוקם מחוץ לשטח), ותירץ את ההודעה המאוחרת בבלבול בקריאת המפה.¹⁵ התירוץ נראה בלתי אמן לנוכח הדיונים הנרחבים שהתנהלו במטכ"ל בקשר להשלכות של הקמת היאחזות בשטח המפורז, אולם נראה שמרבית השרים "בלעו" אותו בהצלחה. שר החוץ משה שרת, לעומת זאת, חשש מהפרת הסיכום המסתמן עם מזכ"ל האו"ם בדבר הנוכחות הישראלית המותרת בתוך ה"מפורז", וטען: "אינני סובר שיש דחיפות עליונה בהעלאת נקודה נוספת באזור המפורז של ניצנה. כל זמן שהצבא נמצא שם [מאז פעולת הסבחה] אינני רואה זאת כדחיפות". כנגדו טען בן-גוריון כי בניגוד להיאחזות קציעות, זו שתוקם בבארותיים אכן

¹² מרדכי בר און נותן בכורה לשיקול הכספי (בר און 1992: 101). נכון הוא שהסוכנות השתתפה בתקציב הקמת היישובים ובתפעולם, אולם מרבית הסכום של אחזקת החיילים עדיין היה באחריות הצבא (ראו להלן בהמשך מאמר זה). ההפרש בין אחזקת חייל סדיר לבין אחזקת חייל באותן היאחזויות היה קטן. לכן להערכתו השיקול המרכזי היה מחסור בכוח אדם לוחם, ואפשרות ניצול כוח האדם של הנח"ל, שבראיתו של דין לא הועיל למאמץ המלחמתי העיקרי.

¹³ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ.
¹⁴ אג"ם מבצעים, יישוב שטח ניצנה-הוראה מס' 1, 1.3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965; אג"ם מבצעים, יישוב שטח ניצנה-הוראה מס' 2, 5.3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965; אג"ם מבצעים אל תה"ל, עבודות בשטח המפורז ניצנה, 3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965.

¹⁵ ככל הנראה נדחתה העלייה להיאחזויות עד להתכנסותה של ישיבת הממשלה. ראו: אג"ם מבצעים, התראות מס' 2 ליישוב שטח ניצנה, 13.3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965.

תהיה נקודה חקלאית שתקבל מים מצינור שיימשך דרומה, ולטענתו בהתאם להסכמי שביתת הנשק ישראל יכולה להקים התיישבות בשטח המפורז ככל שתחפוץ. מול הניסוחים המעורפלים בדבר החשיבות החקלאית של המקום קרא שר האוצר לוי אשכול לילד בשמו, והסביר כי ההיבט החקלאי אינו אלא כסות עיניים להקמת נקודה צבאית: "דיין מבין כמוני שאין זו חקלאות, מחפשים רק לעשות דבר מה, להסביר שזה לא צבא, אלא גם חקלאות, לכן מניחים שם צינור..."¹⁶. בןגוריון בחר שלא להזכיר כי ההיאחזויות המתוכננות נועדו לעצור פלישה צבאית, וציין את המאבק המדיני על השטח המפורז (שהיה מהותי פחות מאז פעולת הסבחה) (במסגרת מבצע "הר געש" נגד עמדות מצריות בשני צידי הגבול. לאחריה בוטל למעשה פירוזה של פתחת ניצנה).¹⁷ ייתכן כי בחירה זו נבעה ממידור של כמה מהשרים מההכנות לקראת מלחמת סיני.¹⁸

לאחר דיון ער, שכלל גם מאבק על סמכויות בין בןגוריון לשרת,¹⁹ הצביעה הממשלה על הקמת בארותיים. תוצאות ההצבעה אינן נמצאות בפרוטוקול הישיבה שבארכיון המדינה, אולם מרדכי בראון ומיכאל בר זוהר, בהסתמך על מסמכים מארכיונו של שמעון פרס, טוענים כי שרת הצליח לגייס רוב בממשלה ולדחות לזמן מה את ההצעה להקים יישוב בתוך השטח המפורז. למרות זאת, לטענתו של בראון הערימו בןגוריון ודיין על החלטת הממשלה, והקימו את ההיאחזות בתוך בסיס נטוש של המשטרה (בר און 1992: 441; בר זוהר 1987: 1187). לעומת זאת, טיוטה של החלטה שנמצאה אצל מזכיר הממשלה דאז זאב שרף, והועברה לארכיון בןגוריון, מראה כי הממשלה קיבלה החלטה מעומעמת ולפיה: "מחליטים כי יפתחו שטח בארותיים באזור המפורז של ניצנה, על-מנת להכשירו להתיישבות בעתיד".²⁰ לפי ניסוח זהיר זה לא שרת ולא בןגוריון קיבלו את מלוא מבוקשם. כך או כך, חודשיים מאוחר יותר, כאשר ההיאחזות בבארותיים הייתה כבר לעובדה מוגמרת, ביקש בןגוריון וקיבל את אישורה של הממשלה להפוך את ההיאחזות לקבועה ולהקים צריפים לחיילי הנח"ל ששהו עד אז באוהלים. בדיון היו הנוכחים, ובכללם שר החוץ שרת, מודעים לעובדה שהיאחזות כבר קמה בפועל, ולא ערערו על החלטה.²¹

פרוטוקול ישיבת הממשלה מ-18 במרס חושף את הראייה של ההיאחזויות החדשות כמוצבים צבאיים, כאשר צביונם החקלאי שימש אך ורק להטעיה מדינית. אף השר אשכול, איש ההתיישבות שהוביל את הקמת ההיאחזויות הראשונות, טען שלהיאחזויות פתחת ניצנה יש רק ערך ביטחוני והתייחס לפן החקלאי בצורה צינית. היחיד שניסה לטעון

¹⁶ פרוטוקול ממשלת ישראל, 18.3.1956, ג"מ.

¹⁷ ראו: מוריס 1997: 387-388.

¹⁸ אם כי להיאחזויות אלו היה תפקיד מסוים גם במאבק המדיני. ראו: שרת 1976: 1351-1354.

¹⁹ ראו חילופי דברים בין בןגוריון ושרת בעניין זה במהלך הימים הבאים: שם: 1377-1380. לאחר דחיית הצעת ההתיישבות כתב בןגוריון לשרת כי הוא שוקל להתפטר: "המסקנה שלי ממצב הדברים היא, כי כאשר תעבור סכנת המלחמה, אם תעבור, אין לי מה לעשות בממשלה זו". בןגוריון למשה שרת, 22.3.1956, אב"ג, מס' פריט 132901. בסופו של דבר דווקא שרת היה זה שנאלץ להתפטר מהממשלה, בעקבות התנגדותו לבןגוריון בדיון על בארותיים ו-ויכוחים נוספים שהתקיימו ביניהם באותה העת.

²⁰ זאב שרף אל דוד בןגוריון ומשה שרת, החלטת ממשלה סודית באשר לפתיחת שטח באזור המפורז של ניצנה, 20.3.1956, אב"ג, מס' פריט 132879. שרף הוסיף כי החלטה זו לא נכנסה לפרוטוקול הישיבה ונשמרה אצלו, אולם לא ציין את הסיבה לכך.

²¹ פרוטוקול ממשלת ישראל, 27.5.1956, ג"מ.

שלהיאחזויות ערך התיישבותי אמיתי היה בן-גוריון. דבריו נאמרו ספק תוך ניסיון הטעיה של שרי הממשלה המתונים, וספק מאמונה מיתית בכוחה של ההתיישבות היכולה לעשות גם את הבלתי יאומן, ולהפריח חבל ארץ שומם ללא מקורות מים זמינים כפי שעשו החקלאים בערי הנגב התקופה הביזנטית.²² המתנגדים בישיבה להקמת ההיאחזויות עשו זאת מטעמים מדיניים, ולא בגלל החשש שנקודות יישוב הקמות באזור ללא תנאים משקיים לא יחזיקו מעמד.

למחרת ישיבת הממשלה, 19 במרס, קמה בואדי אביאד (נחל לבן) בסמוך לציר ניצנה-באר שבע ומעט מחוץ לשטח המפורז ההיאחזות הראשונה (זיוון 2012: 254), ונקראה שדמות שיזף ומאוחר יותר שלח. להיאחזות עלו גרעינים של הקיבוץ הארצי.²³ יומיים מאוחר יותר קמה ההיאחזות בבארותיים, בתוך השטח המפורז, ללא התנגשות עם כוחות מצריים או כאלה של האו"ם.²⁴ ההיאחזות שלטה על ציר תנועה שיצא מדרום פתחת ניצנה לבאר שבע.²⁵ לבארותיים עלו גרעינים של הקיבוץ המאוחד. בכל היאחזות שירתו 13 אנשי סגל צבאי ו-60 חיילים.²⁶

דין ביקר בהיאחזויות מעט לאחר הקמתן, וטען כי בשדמות שיזף: "חיילי הנח"ל עושים רושם נהדר [...] עליזים ושמחים להיות במקום זה". לעומת זאת זיהה נרפות אצל חיילי בארותיים, וניסה להעלות את המוטיוציה שלהם דרך הסברת ערך המשימה: "ביקשתי שיאספו את החיילים והסברתי בקצרה את ייעודם הצבאי של היישובים – בלימה ראשונה של התקדמות המצרים על ציר זה, וכן את התוכניות להביא מים, להכשיר קרקע, ולהקים משקים חקלאיים במקום" (דין 1982: 182). להקמת ההיאחזות בבארותיים לא ניתן ביטוי בתקשורת הישראלית. עקב מיקומה בתוך השטח המפורז.²⁷ לאחר הקמת ההיאחזויות יצא בן-גוריון לסיור בהן, ובניגוד להתרשמות הפושרת של דין חזר נלהב. הוא קרא אליו את יוסף שפרינצק ונחום גולדמן, שעמדו בראש הקונגרס הציוני ה-24 שהתקיים באותה העת בירושלים, והציע: "שיבטלו כל ישיבות הקונגרס ליום אחד – ויסיעו כל הצירים לאזור ניצנה. הצבא ייתן להם כל הביאורים, ויראו מה זה מדבר, הפרחת בניין הארץ, וגם בעיית הביטחון המרכזית: סכנת הפלישה המצרית ואיך ההתיישבות משמשת גם ביטחון. הסכימו – יעשו זאת באחד במאי" (זיוון 2012: 246). ואכן ב-1 במאי הגיעו חברי הקונגרס לסיור בשדמות שיזף.²⁸

²² ראו את התבטאויותיו בעניין: זיוון 2012: 251.

²³ 'קיבוץ השומר הצעיר ה-71 בשדמות שיזף: אנחנו פה', על המשמר, 1.6.1956.

²⁴ אג"ם מבצעים, נתונים התיישבותיים באזור חלוצה, ניצנה, בארותיים, 9.5.1956, א"צ, 1965 / 1034 / 475.

²⁵ רחבעם זאבי (רמ"ט פיקוד הדרום) אל ראש אג"ם, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 9.4.1956, א"צ, 1961 / 756 / 106. ראו את המפה הנספחת למסמך.

²⁶ אג"ם / מת"ם, צו הקמה מפקדת היאחזויות שיזף (סדיר), 13.3.1956, אי"ט, 7-12 / 7 / 2.

²⁷ עיתון 'במחנה נח"ל' לא הזכיר את הקמת ההיאחזות, לעומת החצנה של שאר ההיאחזות שקמו בפתחת ניצנה במרץ וביוני 1956.

²⁸ 'צירי הקונגרס ביישוב החדש בנגב', דבר, 2.5.1956.

הגל השני של ההיאחזויות

חודש אפריל 1956 סימן נקודת מפנה במתיחות שבין ישראל למצרים: בתחילת החודש הפגיז צה"ל את עזה בתגובה לתקריות גבול, 58 תושבים נהרגו; בתגובה פעלו חוליות פידאיון בתמיכה מצרית במערב הנגב, והרגו למעלה מעשרה ישראלים (מוריס 1997: 403-398; אוחיון 2020: 245-244). ב-10 באפריל, בעת ישיבת מטכ"ל בהשתתפות בן-גוריון, בה נידונה תוכנית "קטורה" – תוכנית ההתגוננות מפני פלישה מצרית – עדיין ראה המטכ"ל את ציר ניצנה כאיום העיקרי על הנגב למרות הקמת שתי ההיאחזויות בחודש מרס. החשש המרכזי היה שהמצרים יפרצו בכוח ובצורה מהירה דרך הציר לבאר שבע, כדי לנסות להגיע להר חברון הירדני ולבתר את הנגב.

ראש אג"ם אלוף מאיר עמית ציין שכהישג נדרש על היישובים וההיאחזויות, בציר ניצנה ובצירים נוספים, לעכב את האויב למשך כיומיים-שלושה, עד להגעת כוחות למתקפת נגד.²⁹ בן-גוריון ניסה להקשות בנוגע ליכולת היישובים לעמוד בפני הפלישה, ושאל האם כוחות ההגמ"ר ביישובים האזרחיים או חיילי הנח"ל בהיאחזויות יוכלו לעכב טנקים מסתערים? בתגובה ענה דיין: "אני מניח שבטנקים שיש להם עכשיו הם יכולים לכבוש את היישוב. אין לעשות אנלוגיות מהטנקים בדגניה, או מיישוב אחר שעמד בשטח [...] אז האלטרנטיבות הריאליות שעומדות בפנינו הן אלה. להגביר את מערך הכוננות, והוצאה כבדה על הצבא, הכבדה על הצד המשקי של המדינה".³⁰

הווה אומר מערך ההגמ"ר איננו נחשב פתרון אידיאלי, אולם בהתייחס למצב הכלכלי והפוליטי שנוצר לא היה מנוס מלסמוך עליו. הפיקוד הבכיר אף הניח שיתכן כי חלק מהיישובים וההיאחזויות שיעמדו אל מול הפלישה לא יחזיקו מעמד וייכבשו, אולם הם יעכבו את התקדמות הכוח התוקף המצרי עד להגעת כוחות מילואים. הברירה האחרת הייתה להגביר את סדר הכוחות של הצבא, והמשמעות הכלכלית של החלטה כזו הייתה בעייתית.³¹

עבודת מטה של פיקוד הדרום שנשלחה לראש אג"ם יום לפני ישיבת המטכ"ל, וככל הנראה שימשה כמצע לישיבה, הגדירה כי השטח החיוני בפיקוד הוא באר שבע, ועליה יש להגן בכל מחיר. בהתאם לתפיסה זו הגדיר הפיקוד חמישה צירים שבהם יכולים הכוחות המצריים והירדניים להתקדם לכיוון העיר, וטען כי יש להקים התיישבות ביטחונית על צירים אלה. הציר שהוגדר כחשוף ביותר היה זה שהוביל מרפיח אל צאלים ובאר שבע, דרך פתחת "כוכב" (מישורי החולות שמדרום לרצועת עזה), שלא היו בה יישובים ישראלים.

²⁹ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 10.4.1956, א"צ. בישיבה הוצגה תוכנית התגוננות של ההיאחזויות ולפיה חיילי הנח"ל יפרשו באופן מידי מוקשים על צירי ההתקדמות עם פרוץ המלחמה.

³⁰ שם. בישיבה העריך דיין את יכולת יישובי ההגנה המרחבית לעמוד בפני התקדמות המצרים, על פי המאפיינים החברתיים של היישובים: "בנירים, חבר'ה שיכולים לעמוד במאה המטרים האחרונים. עין השלושה קיבוץ חדש של דרום אמריקאים ושל ארגנטינאים. אם יתחילו להפציץ את היישוב אני לא חושב שהם יוכלו לעמוד בפני הטנקים. נחל עוז יעמוד, כיסופים אני ספק".

³¹ מול דיין עמד התקדים של הרמטכ"ל השני של צה"ל, יגאל ידין. ידין שחשש מפני 'מקרה הכול' פלישה כלל ערבית לשטח ישראל ופעל בכדי להגביר את המערך הלוחם של צה"ל, למרות, האתגרים הכלכליים. הלחץ הבלתי פוסק של הרמטכ"ל הוביל לגירעון כלכלי כבד של מערכת הביטחון, לוויכוחים רבים עם בן-גוריון ולהתפטרותו של ידין. ראו: אלרון 2016: 43-52; גרינברג 1991: 170-190.

צירים נוספים שבהם עסק המסמך היו הציר מניצנה לבאר שבע, שלמרות הקמת שתי ההיאחזויות במרס עדיין לא היה מוגן באופן מספק, וצירים מהר חברון הירדני לצפון הנגב שגם לאורכם הייתה ההתיישבות הישראלית מועטה.

במבוא למסמך הודגשו שתי נקודות עקרוניות: "אין ההצעות הבאות מתחשבות או מושפעות מגורמים: קרקעות, מים וכו', אלא הן מושפעות מגורמים צבאיים בלבד; הערכת המצב הביטחונית מתייחסת ליישובים וערכם במלחמה, ואינה מתייחסת ליישובים וערכם בביטחון שוטף".³²

שני עקרונות אלה משקפים את הגישה בפיקוד צה"ל ערב מלחמת סיני ביחס להתיישבות הביטחונית. הראשון נגע להפרת האיזון הקיים בין תפקידים ביטחוניים למשקיים ביישובי הספר. כפי שנכתב לעיל בתפיסה הציונית להתיישבות הביטחונית יש ערך כל עוד היא אכן התיישבות. הווה אומר, יישובים המסוגלים להתקיים ולהתפתח מבחינה משקית. במסמך של רמ"ט פיקוד הדרום רחבעם זאבי אפשר לראות שהיסוד החקלאי כבר לא היה שיקול, אף לא מזערי, בבחירת מיקום הנקודות במקרה זה. עקרון שני התייחס לתפקידם הביטחוני של יישובי הספר: לפי המסמך ובהתאם לתפיסה שהוביל דין, ליישובים אין חשיבות בהתמודדות עם אתגרי בט"ש והסתננות, ותפקידם הוא לעכב, ולו במעט, את התקדמות הכוחות הסדירים.

בהתאם לסיכומי המטכ"ל הורה ראש מחלקת המבצעים באג"ם, עוזי נרקיס, על הקמת ארבע היאחזויות: שתיים בפתחת כוכב ועוד שתיים נוספות על ציר ניצנה-באר שבע.³³ נציגי הצבא נועדו עם ראשי המחלקה להתיישבות, וסיכמו על הפניית המאמץ ההתיישבותי בזמן הקרוב לדרום על חשבון אזורים אחרים בארץ. כמה מהיישובים היו אמורים לקום על-ידי גופים אזרחיים, ואחרים כהיאחזויות נח"ל.³⁴ בפועל לא נמצאו גופים אזרחיים, ולכן הוחלט כי כלל הנקודות יקומו בתחילה בתור היאחזויות. הקמת ארבע נקודות בפרק זמן קצר יצרה קשיים לפיקוד הנח"ל, שכדי להפנות כוח אדם לאותן היאחזויות נאלץ להחזיר פלוגות מאימוניהן.³⁵

במהלך יוני 1956 קמו ארבע היאחזויות: שתיים בפתחת כוכב – כרם אבשלום ודקל – קמו ב-13 בחודש, ושתי היאחזויות על ציר ניצנה-באר שבע – שבטה ואשלים (פקועה) – חמישה ימים מאוחר יותר.³⁶ הקמת היאחזויות יצרה מצב שבו ציר ניצנה-באר שבע שאבחן המטכ"ל כמסוכן ביותר לפלישה מצרית, אובטח בידי ארבע היאחזויות בו בזמן:

³² רחבעם זאבי (רמ"ט פיקוד הדרום) אל ראש אג"ם, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 9.4.1956, א"צ, 106 / 756 / 1961. ראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה סבר כי הגורם המגביל להקמת היישובים הוא כמות המים ולא קרקע חקלאית הנמצאת באזור בשפע, והמליץ על הכרזת "מצב חירום למים" שתאפשר הפחתה של כמויות מים ליישובים ולמפעלים קיימים בצפון ובמרכז הארץ בשביל לספק מים ליישובים החדשים. אהרון חרסינה אל רמ"ט פיקוד דרום וסגן הרמטכ"ל, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 25.4.1956, א"צ, 106 / 756 / 1961. תוכניתו של חרסינה לא התקבלה.

³³ עוזי נרקיס אל פיקוד דרום ופיקוד הנח"ל, עליות ביטחונית בנגב, 14.6.1956, א"צ, 1034 / 475.

³⁴ ויץ אל אשכול, דין וחרסינה, התיישבות ביטחונית בנגב המערבי-דרומי ואזור ניצנה, 3.5.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

³⁵ אהרון דורון אל ע. ראש אג"ם, הקמת היאחזויות חדשות, 29.5.1956, א"צ, 1034 / 475.

³⁶ ביצוע העליות בדרום, ללא תאריך ושולח, אצ"מ, S15\ 40851.

בתוך השטח המפורז – ההיאחזות הוותיקה קציעות, וממזרח לו – לפי הסדר ממערב למזרח, ההיאחזויות שלח, שבטה ואשלים.

התמודדות עם אתגרים ביטחוניים ומשקיים

על אף שההיאחזויות קמו כדי להתמודד עם סכנת פלישה צבאית בעת מלחמה, נאלצו חייליהן ואזרחים שסייעו בעבודות הפיתוח בהיאחזויות להתמודד גם עם מצב הביטחון השוטף המעורער. האיום המרכזי הגיע ממסתננים שתקפו עבודות תשתית ומיקשו את הצירים. באפריל 1956, במהלך גל הסתננות גדול של הפידאיון לישראל, נהרג אזרח ונפצעו שלושה במתקפה על אתר עבודות אזרחיות בסביבות ניצנה (גולני 1992: 565), ככל הנראה עבודות להקמת אחד מקווי המים להיאחזויות החדשות. במקביל עלה רכב על מוקש ליד בארותיים.³⁷ בסוף יולי נפצעו שני עובדים בקידוח מים בשלח, ושני אזרחים נוספים בהתפוצצות מוקש ליד ניצנה.³⁸ חודש מאוחר יותר נהרגו שני חיילים כאשר רכבם עלה על מוקש צפונית לניצנה, ובשלהי ספטמבר נפצע חייל ישראלי בניצנה מאש שנורתה מעבר לגבול.³⁹ התקרית החמורה ביותר התרחשה ב-22 באוקטובר, ערב מלחמת סיני: כוח של חטיבת גולני שנסע בשני רכבים צבאיים – קומנדקר ומשאית – עלה על מוקשים שהטמינה חוליית מפגעים מצפון מערב לקציעות. בתקרית נהרגו שלושה חיילים ונפצעו עשרים ושבעה. מהדיווחים נראה כי החיילים היו במשימת סילוק מוקשים, אולי כדי להכין את צירי הפלישה של צה"ל לסיני.⁴⁰ ימים ספורים לאחר סימום של מלחמת סיני נהרג חייל מכרם שלום, לאחר שעלה על מוקש בעת שנערך סיור יזום לנטרול מוקשים.⁴¹

במהלך 1956 לא הצליחו היאחזויות מערב הנגב להתפתח בצורה משקית. עניין זה נבע הן מהתנאים האובייקטיביים הבעייתיים בשטח: קרקע דלה ומיעוט בכמויות מים זמינות, כאשר ההבטחה לקו מים מהצפון התגלתה כעורבא פרח,⁴² והן מהתקצוב המועט שקיבלו כמה מההיאחזויות. בכרם אבשלום (שלום) לא אישרה המחלקה להתיישבות את הגדלת הענפים החקלאיים; בדקל נכשלו קידוחים למי תהום, והיא נאלצה להסתפק במים שהובאו במכליות – דבר שכמובן לא יכול היה לאפשר התפתחות משק חקלאי משמעותי (דואר 1992: 97; 121). גם כאשר נמצאו מי תהום ליד בארותיים, הם לא היו ראויים לשתייה וההיאחזות נסמכה על מים המובלים ברכבים.⁴³ באשלים לא הצליחו הענפים החקלאיים להתפתח מעבר לשלב הניסיוני, מכיוון שהמים הגיעו רק במכליות והספיקו

³⁷ 'אבדות הפדאין הגיעו ל-11 הרוגים ו-5 שבויים לאחר 2 התנגשויות אתמול', הבוקר, 11.4.1956.
³⁸ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 418. לפי גרסה אחרת שני הפצועים בשלח שמרו על ההיאחזות והם נפגעו בעת חילופי אש עם מסתננים. 'מסתננים פצעו שני שומרים בדרום', מעריב, 27.7.1956.
³⁹ ללא ציון שם השולח, התקריות הרציניות בגבול מצרים מאז הפסקת האש, 17.10.1956, אב"ג, מס' פריט 263282.

⁴⁰ 'משרד החוץ מאשים', שערים, 22.10.1956; 'חודשה התוקפנות המצרית בניצנה', דבר, 22.10.1956. הנופלים היו חיים אטלס, קצין מילואים שהצטרף כנספח למשימה, הלוחם דני פלג ומפקד הכיתה שמואל גרוס.

⁴¹ ראיון טלפוני עם אהרל'ה דביר, 15.11.2020.

⁴² אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, א"צ, 93/1687/1985.

⁴³ י. חסון אל אגף הנוער והנח"ל, אספקת מים לבארותיים, 21.6.1956, א"צ, 92/1687/1985.

לשימוש ביתי בלבד ולאחזקת משק החי הקטן במקום. כמה מחיילי ההיאחזות עבדו במפעל המלאכה של רביבים, כדי לסייע לקיום הנקודה.⁴⁴ ההיאחזויות שהצליחו להתפתח בצורה מסוימת היו שלח, קציעות וכרם שלום. הראשונה נהנתה מסיוע מהקיבוץ הארצי, והצליחה לאגום מי שיטפונות, אולם גם שם החיסרון במים (קידוחים למי התהום לא הביאו למציאת מים מתוקים) הגביל את פיתוחם של ענפי החקלאות, וחיילי ההיאחזות הקימו לול ודיר כבשים.⁴⁵ קציעות הייתה קרובה לשתי בארות מים גדולות שנמצאו בניצנה. מי הבארות הספיקו לאחזקת גן ירק קטן בשטח של כ-20 דונם ולגידול מספוא.⁴⁶ בכרם שלום הצליח גרעין מלוכד של תנועת המושבים לפתח את ענפי המשק.⁴⁷

המחלקה להתיישבות סירבה לממן ימי עבודה מרובים בהיאחזויות פתחת ניצנה בשל התנאים המשקיים הקשים, ובסיוור שערך אהרון חרסינה, נמצא כי שלוש היאחזויות – קציעות אשלים ושלח – קיבלו יחד רק כ-20–30 ימי עבודה בחודש מהמחלקה (ממוצע של פחות מחצי יום עבודה חודשי לחייל).⁴⁸ בראשית 1958 נמצא כי בהיאחזויות בארותיים, שלח ואשלים, לא עבדו יותר מעשרה חיילים בעבודות המשק, והשאר עסקו בשמירות, באימונים ובשירותים (כגון נקיונות, הכנת אוכל וכדומה).⁴⁹

הרתיעה בקרב התנועות הקיבוציות וחיילי הנח"ל משירות בהיאחזויות מערב הנגב

היעדר התנאים המשקיים והריחוק ממרכז הארץ הרתיעו, מלבד את ראשי המחלקה להתיישבות, כמה מהתנועות הקיבוציות ששלחו את גרעיניהן לשרת בהיאחזויות. רענן ויץ קבל במכתב לראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון בן ציון אילן, על שבחירת הגרעינים ההתיישבותיים שיופנו להיאחזויות מערב הנגב נקבעה בלעדית עלידי צה"ל.⁵⁰ הוא רצה להשאיר בסמכות המחלקה להתיישבות את ההחלטה, שהייתה בעלת משמעות פוליטית לא מבוטלת מול התנועות הקיבוציות ותנועת המושבים.

אילן ענה כי עד כה ההחלטות התקבלו בהסכמה בין הצבא למחלקה להתיישבות, אולם שונה דינן של ההיאחזויות החדשות כיוון: "שהמדובר על הקמת היאחזויות החורגות מתוכניותיהן הרגילות של זרמי ההתיישבות וגרעיניהן [צ"ל: גרעיניהם] מוצבים שם 'באונס' מתוך פקודה צבאית [...]".⁵¹ משמע כי גם התנועות המיישבות לא ששו להעביר את

⁴⁴ דואר, לנו המגל, חלק א', עמ' 74-73; מ. טלמון אל אהרון חרסינה, אשלים- תעסוקה, 28.10.1956, אי"ט, 12-7 / 8 / 1.

⁴⁵ י. חסון אל מפקד יחידה 150, 7.10.1956, אי"ט, 12-7 / 12 / 4; הנקודות במערב הפרוע, ללא תאריך, אי"ט, 12-7 / 11 / 1; דואר, לנו המגל, חלק א', עמ' 230-231.

⁴⁶ ללא שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, א"צ, 2.1958, 1687 / 1985 / 93; 'בעיית המים בגבעת רחל', עזו- עלון קציעות, מס' 4 (ללא תאריך).

⁴⁷ בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזות הנח"ל בכרם שלום, 4.7.1957, אצ"מ, 40851 \ S15.

⁴⁸ אהרון חרסינה, דו"ח סיוור בהיאחזויות הניצנות כרם שלום ודקל, 9.1956, א"צ, 1687 / 1985 / 93.

⁴⁹ ללא שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, א"צ, 1687 / 1985 / 93. באותה העת ההיאחזויות דקל ושבטה כבר פורקו, והנתונים לא כללו את כרם שלום.

⁵⁰ רענן ויץ אל בן ציון אילן, 6.6.1956, אצ"מ, 40851 \ S15.

⁵¹ בן ציון אילן אל רענן ויץ, הצבת גרעיני נח"ל להיאחזויות, 8.6.1956, אצ"מ, 40851 \ S15.

גרעיניהן לנקודות בהן הסיכוי להתפתחות המשק היה נמוך ביותר, וסביר היה להניח שבתום המתיחות הביטחונית יפורקו. בהתאם לקביעה זו הפנה הצבא באופן חד צדדי גרעין של איחוד הקיבוץ המאוחד מקיבוץ חולתא אל בארותיים, ועורר את זעמם של ראשי התנועה (עזתי 2015: 147).

בארותיים שימשה דוגמה טובה להתנערות התנועות הקיבוציות מההיאחזות החדשות. להיאחזות שהייתה קיימת יותר מתשע שנים עלו גרעינים של ארבע התנועות הקיבוציות: הקיבוץ המאוחד שגרעיניה הקימו את ההיאחזות, ובהמשך איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי והקיבוץ הארצי. כל תנועה נשאה בעול ההיאחזות לתקופה מסוימת, עד שלגרעיניה ולמוסדות התנועה נמאס מהמטלה והתנועה הבאה נקראה לשאת בעול.⁵² שליחי הקיבוץ הדתי טענו כי הגרעינים בבארותיים מתפוררים מבחינה חברתית ודתית בגלל המרחק והבידוד.⁵³ גם נציגי איחוד הקבוצות והקיבוצים קבלו על הניתוק של גרעיני התנועה ששירתו בהיאחזות.⁵⁴ בשלב מסוים, ועקב חוסר הפיתוח המשקי של המקום, טען מפקד הנח"ל אהרון אבנון כי: "הרושם שלי הוא כי היאחזות זו קיימת כדי לצאת ידי חובה לקיים מבוקשו של שר הביטחון בן-גוריון".⁵⁵ באשלים נשמעו תלונות מצד החיילים על "חיי הניוון", כהגדרתם, שנבעו מן העובדה שהענפים החקלאיים לא התפתחו.⁵⁶ יו"ר המרכז החקלאי של ההסתדרות אברהם הרצפלד טען כי התנועות הקיבוציות אינן עושות די לפיתוח היאחזויות מערב הנגב ולכן: "התוצאה היא בזבוז כסף וכוח אדם לרוב [...]. העזובה, אי הסדר ואי הניקיון מבצבצים מכל פינה" (זיוון 2021: 178).

הפירוק ההדרגתי של היאחזויות

בניגוד להיאחזויות שקמו עד לאותה העת, בהן מימנה המחלקה להתיישבות חלק מהותי מעלות אחזקת החיילים,⁵⁷ בהיאחזויות מערב הנגב הוטלה העלות במלואה על הצבא בחודשים הראשונים לקיומן.⁵⁸ עניין זה נבע מההסתייגות של ראשי המחלקה מהקמת היאחזויות בתנאים המשקיים הקשים של מערב הנגב. לעומת זאת המחלקה ניאותה לתקצב את הקמת ענפי המשק ואת עלות הבאת מי השתיה במכליות.⁵⁹ בשל ההוצאות הכספיות הכבדות ניסה דיין כבר בחודשי הסתיו של 1956, ולפני מלחמת סיני, למצוא גופים אזרחיים שייקחו על עצמם את עלות אחזקת ההיאחזויות.⁶⁰ באותה העת הסתיים התקציב שניתן מהמחלקה להתיישבות להקמת ענפי המשק, והיות שבעיית המים טרם

⁵² בתקופות מסוימות אף שרתו בבארותיים גרעינים של תנועות המושבים. דואר 1992: 181.

⁵³ פרטיכל ישיבת המזכירות המורחבת של הקיבוץ הדתי, 17.10.1960, ארכיון הקבה"ד, 40-7; צוריאל אדמונית, סיכום ביקור בהיאחזות בארותיים, 19.5.1960, ארכיון הקבה"ד, 25-4.

⁵⁴ קיבוץ תל קציר, 23.4.1964, א"צ, 1985 / 1687 / 92.

⁵⁵ מפקד הנח"ל אל לשכת הרמטכ"ל, היאחזות נח"ל בבארותיים, 10.8.1959, א"צ, 1960 / 799 / 41.

⁵⁶ בני פקועה מספרים, 9.1956, אי"ט, 7-12 / 1 / 8.

⁵⁷ המחלקה ממנה כ-40% מעלות אחזקת החיילים. פרנקל, 'תהליך התהוותו', עמ' 81-82.

⁵⁸ מ. קשתי אל י. חסון, היאחזויות, 30.4.1956, א"צ, 1985 / 1687 / 93; ויץ אל אשכול, דיין וחרסינה, התיישבות ביטחונית בנגב המערבי-דרומי ואזור ניצנה, 3.5.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

⁵⁹ קשתי אל גבריאל החזקת הנח"ל בעליות החדשות, 10.7.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶⁰ דיין אל ענף ההתיישבות, היאחזויות הנח"ל בנגב המערבי, 9.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

נפתרה והענפים החקלאיים כמעט ולא התפתחו, היו החיילים חסרי מעש.⁶¹ בספטמבר 1956, עקב האיומים לפרק את ההיאחזויות, הבטיחה המחלקה להתיישבות להשתתף במימון יותר ממחצית דמי אחזקת החיילים,⁶² אולם לפי נתונים כספיים מתקופה מאוחרת יותר נראה כי המחלקה לא עמדה בהתחייבותה ומימנה רק חלק זעיר מעלות זו.⁶³ המטכ"ל החל להבין כי אחזקת מספר גדול כל כך של היאחזויות ללא הצדקה משקית איננו אפשרי. בדיונים שנערכו באוקטובר 1956 סוכם כי היאחזויות בשבטה תפורק, ואלו שבדקל ובארותיים יישארו כהיאחזויות זמניות. היאחזויות קציעות, שלח, אשלים וכרם שלום, תוכננו להפוך ליישובי קבע בעתיד.⁶⁴ שבטה אכן פורקה עוד לפני מלחמת סיני, ודקל מייד לאחר סיומה כאשר חייליה יצאו להקים היאחזות חדשה בדרום סיני – אופיר.⁶⁵ במהלך המלחמה התקדמו כוחות צה"ל מפתחת ניצנה מערבה לקדמת סיני, וכמה מההיאחזויות שימשו מוצבי שליטה, אולם בשל האופי ההתקפי של המלחמה לא התקדם אף כוח מצרי לכיוון הפתחה.⁶⁶ לאחר סיומה של המלחמה ועם כניסת הכוח הבין-לאומי לסיני, התבטלה הסיבה העיקרית לקיומן של היאחזויות.

באותה העת התרבו הסכסוכים בין המחלקה להתיישבות לצבא בעניין היאחזויות. מנהל חבל הנגב במחלקה מיכה טלמון זעם על שמפקדי היאחזויות משקיעים כוח אדם בפעילות ביטחון שוטף מחוץ לנקודות, לטענתו בניגוד להסכמים שנחתמו עם הצבא.⁶⁷ טלמון אף טען שההיאחזויות מחזיקות תקן קטן יותר של חיילים משסוכם עליו, ולכן לא מצליחות לעמוד ביעדים המשקיים.⁶⁸ לעיתים קבלו פקידי המחלקה על עבירות אתיות שביצעו חיילי הנח"ל, שהעידו על זלזול בערך העבודה ובתוצריה: כך התלונן המדריך החקלאי בקציעות כי נכפה עליו להעביר עופות ממשק החי של היאחזות לטובת מסיבה של סגל הנח"ל, וכי גם אשלים ושלח "תרמו" עופות לאותה התכלית.⁶⁹ לפי תלונה אחרת של אנשי המחלקה, מפקד שלח דרש תשלום מהמחלקה על עבודות של שתילת שיח המלוח, ואז מצא עובדים אזרחיים שיעשו במקום חייליו את העבודות.⁷⁰ מנגד טענו אנשי אגף הנוער והנח"ל כי התקציב המצומצם שהועבר מהמחלקה להתיישבות לא מאפשר פיתוח משקי של היישובים גם במקומות בהם קיים גרעין חזק, כמו בכרם

⁶¹ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, א"צ, 93 /1687 /1985.

⁶² מ. קשתי אל הסוכנות היהודית, סיכום פגישה, 12.9.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶³ ראו נתונים מראשית שנת 1958- אז ממנה המחלקה רק 12% מעלות אחזקת כל חייל. ללא שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, א"צ, 93 /1687 /1985.

⁶⁴ לשכת הרמטכ"ל אל רענן ויץ, 19.10.1956, אצ"מ, S15\ 40851; אג"ם מבצעים, סיכום ישיבה בעניין היאחזויות, 24.10.1956, א"צ, 93 /1687 /1985.

⁶⁵ ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁶⁶ גולני, בקיץ תהיה מלחמה, עמ' 455-460. בקציעות התמקמה מפקדת אוגדה ובשלח שהה חפ"ק אלוף פיקוד הדרום אסף שמחוני.

⁶⁷ טלמון אל יעקב נעים, 18.4.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶⁸ טלמון אל המחלקה להתיישבות חבל הנגב, היאחזויות- נוהל תשלום החזקה, 1.7.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶⁹ מנהל אזור רמת הנגב במחלקה להתיישבות אל מפקד אזור באר שבע, 31.12.1957, א"צ, 87 /1687 /1985.

⁷⁰ איתמר בן ברק, תלונה כנגד אנשי יחידה 150 בענייני עבודה, 20.2.1957, א"צ, 93 /1687 /1985.

שלום.⁷¹ בן ציון אילן טען כי חבל הנגב של המחלקה להתיישבות הקפוא באופן מוחלט את כלל התקציבים שיועדו לפיתוח ההיאחזויות, והזהיר כי: "בלי פעולה משקית מינימלית [...] הופכת ההיאחזות למשלט בלבד, ואז קיימים כל הסיכויים להתפרקות חברתית של הגרעינים והכשלתם במילוי ייעודם ההתיישבותי".⁷² אולם דבריו לא כוונו לאוזניים הנכונות: אחזקתן של ההיאחזויות במקום שאיננו הגיוני מבחינה משקית והתיישבותית היה יקר ובזבזני, ולכן לא היה יכול לצפות לסיוע מהמחלקה להתיישבות. היאחזויות מערב הנגב כמו מלכתחילה בתור "משלטים", ולכן טענותיו היו צריכות להיות מופנות כלפי הצבא ולא כלפי המחלקה להתיישבות.⁷³

יוסף וייץ, מראשי קק"ל, חישב ומצא כי הסובסידיה השנתית למתיישב בהיאחזויות ניצנה היא 4,482 ל"י. בקיומו של משק חקלאי בתנאים כאלה הוא ראה "משק לא רנטבילי מוסרי" (זיוון 2012: 251). בתגובה להצעתו של בן-גוריון למתוח קו מים אל יישובי הניצנות ענה יו"ר המחלקה להתיישבות ושר האוצר אשכול: "מוטב לשלוח להם צ'ק מאשר מים עם סובסידיות".⁷⁴

בקיץ 1957 החליט אשכול להפסיק באופן מוחלט את המימון של ההיאחזויות במערב הנגב.⁷⁵ בעקבות בקשות הצבא והתערבות בן-גוריון המשיכה המחלקה לממן את אחזקת ההיאחזויות במשך מספר חודשים נוספים,⁷⁶ אולם במהלך 1958 פורקו שלח ואשלים.⁷⁷ לבן-גוריון, שהתנגד לפירוק ההיאחזויות, חיפש מומחים "שיגידו לו כן ולא לא" וטען כי ניתן להתגבר על המחסור במים על-ידי שחזור חקלאות הנגר הנבטית, ענה רענן וייץ שכשיחומש צה"ל בנשק נבטי – תקים המחלקה יישובים בשיטות נבטיות (זיוון 2012: 253-252).

השפעת כישלון היאחזויות מערב הנגב

להרפתקה היקרה והכושלת של הקמת היאחזויות מערב הנגב הייתה השפעה דרמטית על מפעל היאחזויות הנח"ל בתקופה שבין מלחמת סיני ומלחמת ששת הימים. קציעות, כרם שלום ובארותיים, המשיכו להתקיים כהיאחזויות שנים רבות. אחזקת ענפי המשק שלהן העיקה על תקציבה המדולדל של המחלקה להתיישבות, ומנעה ממנה להשתתף בהקמתן של היאחזויות נוספות בסוף שנות ה-50 ובמחצית הראשונה של שנות ה-60.⁷⁸ בין השנים

⁷¹ בן ציון אילן אל רענן וייץ, היאחזות הנח"ל בכרם שלום, 4.7.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷² בן ציון אילן אל רענן וייץ, הקפאת תקציב ההיאחזויות בחבל ניצנה, 4.7.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷³ אילן ניהל מאבק מוצלח שלוש שנים קודם לכן כנגד כוונת דיין לפרק את ההיאחזויות עין גדי ויטבתה, מאבק שהתנהל בשיתוף המחלקה להתיישבות. ראו, בן ציון אילן אל תת שר החקלאות, 26.1.1954, ג"מ, ג-2 / 2437.

⁷⁴ הנקודות במערב הפרוע, ללא תאריך, אי"ט, 7-12 / 11 / 1.

⁷⁵ לוי אשכול אל משרד הביטחון והמטכ"ל, 24.9.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷⁶ ד. קלדרון אל חבל הנגב של המחלקה להתיישבות, 1.12.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷⁷ לשכת מנכ"ל משרד הביטחון, סכום ישיבה על היאחזויות נח"ל, 17.3.1958, אי"ט, 7-12 / 11 / 1. במקום היאחזות שלח קם בסיס של בית הספר למכ"ם. גם ההיאחזות שבטה הפכה לבסיס צבאי.

⁷⁸ בתקציב ההיאחזויות לשנת 1959/8 היו מתוך ארבע ההיאחזויות הפעילות שלוש במערב הנגב: קציעות, כרם שלום ושלח (יוצאת הדופן הייתה נותרה הצפונית), ותקציבן היווה יותר משלושה רבעים מתוון סך התקציב השנתי שדרש משרד הביטחון מהמחלקה להתיישבות- 254,600 ל"י לשנה. משרד הביטחון אגף הכספים אל המחלקה להתיישבות, 2.12.1958, אצ"מ, S1\ 2156.

1957–1963 קמו שתי היאחזות נח"ל בלבד בשיתוף המחלקה להתיישבות: נוטרה ועין יהב.⁷⁹ אפשר להניח שחוץ מהגורם התקציבי ראשי המחלקה איבדו עניין בשיתוף הפעולה עם הצבא, כאשר למרות אזהרותיהם הוקמו שש היאחזויות במקומות שבהם התנאים המשקיים אינם מאפשרים התפתחות של יישובי קבע וכישלון היה צפוי. לירידתו של מפעל ההיאחזויות בשנים אלה היו גורמים נוספים: השקט היחסי בגבולות המדינה, הצמצום בתקציב הכללי של המחלקה להתיישבות וירידתו של האתוס ההתיישבותי ביטחוני. הדיון בגורמים אלו חורג מגבולותיו של מאמר זה (ביין 1982: 289–291; גולן 1997: 100–101).

הקיפאון שנוצר בקציעות, בארותיים וכרם שלום, הביא לתחושת כישלון של כל מפעל היאחזויות הנח"ל, כפי שטען ראש אגף הנוער והנח"ל יהודה שוסטר באמצע שנות ה-60: "העובדה שמספר היאחזויות קיים כבר מעל 10 שנים ללא סיכוי התיישבותי כלשהו [...]. מביאה למבוכה בתוך הגרעינים, התנועות והציבור. הדבר גורם להרגשת כישלון חמורה אשר רובצת על המוסדות והאנשים כאחת" (זיוון 2021: 189).

החל ב-1963, כאשר שבה המחלקה להתיישבות להקים היאחזויות, היה זה במקום בו היא בחרה – באזור הערבה, שהיה שטח התיישבות חיוני מבחינתה.⁸⁰ באותה התקופה השתנו יחסי הכוחות. המחלקה להתיישבות הייתה זו שקבעה את מיקום ההיאחזויות, והשיקולים המשקיים קיבלו עדיפות על השיקולים הביטחוניים.⁸¹ שינוי זה נגרם בשל ההבנה של פיקוד צה"ל שללא שיתוף הגופים האזרחיים ונתינת מקום לשיקוליהם הקמת יישובים בספר לא תהיה אפשרית (פריד 2014: 220–225).

מתוך שבע ההיאחזויות שקמו במערב הנגב רק כרם שלום אוזרחה, תריסר שנים לאחר הקמתה. בקיץ 1968 פורקה קציעות, לאחר שהייתה במעמד של היאחזות במשך 15 שנים, זמן שיא בכל תולדות מפעל היאחזויות הנח"ל (דואר 1992: 125; 213). בארותיים עברה מספר גלגולים, וב-1961 תפסה קק"ל את האחריות עליה כחלק ממיזם "מצודות הספר" של יוסף ויץ.⁸² ויץ ניסה לעודד נטיעת גידולי בעל והסתמכות על מרעה, אולם בסופו של דבר גם רעיונות אלה כשלו ובסתיו 1965 פורקה ההיאחזות.⁸³

סיכום: הניסיון לשינוי במערך הכוחות בהקשר להתיישבות הביטחונית וכישלונו

המטכ"ל סבר כי היאחזויות הנח"ל במערב הנגב יסייעו לעכב, ולו במספר שעות, את התקדמות הכוחות המצריים למערב הנגב. מטרה זו קיבלה ביטוי פלסטי במעט בדבריו של

⁷⁹ רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, א"צ, 1985 / 1687 / 262.
⁸⁰ ר' ויץ, דרכנו בהתיישבות ובחקלאות, תל אביב 1958, עמ' 257–259; יהודה דקל, תוכנית להתיישבות נוספת בערבה, 16.4.1963, א"צ, 1987 / 1524 / 1.

⁸¹ כך לדוגמה בעת הקמת גרופית ביקש מפקד אילת כי ההיאחזות תוקם בהר יעלון, בגלל שיקולים ביטחוניים. המחלקה להתיישבות הציעה מנגד להקים את גרופית בערבה, קרוב לשטחי החקלאות ואלוף פיקוד הדרום קיבל את דעתה. ענף התיישבות אל רמ"ח מבצעים, מיקום היאחזות הנח"ל בגרופית- סיכום סיום, 6.1963, א"צ, 1967 / 919 / 40.

⁸² יוסף ויץ אל רענן ויץ, בארותיים, י' אב תש"ך, א"צ, 1985 / 1687 / 92.

⁸³ אג"ם מבצעים, פינוי בארותיים, 3.1965, א"צ, 1967 / 919 / 42.

ראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן בעת הקמת שלח: "כיבוש חקלאי של ישימון דורות מול לוועי התותחים וטורי השריון של האויב המרוכזים לא הרחק – הוא בבחינת שדה המוקשים היעיל ביותר נגד התקדמותם – שדה מוקשים מיוחד במינו המדשיא דשאים, מצמיח גידולים ומרנין את האדם הבונה שם ביתו".⁸⁴

התייחסותו נועדה אמנם לצורכי תעמולה, וההיאחזויות ודאי לא היו קו ההגנה היחיד של ישראל, אולם אילן הצביע נכונה על מטרתן של נקודות היישוב. עם ראשיתה של המלחמה במדבר סיני בסתיו 1956 והמתקפות היעילות של צה"ל התייתר תפקידן של ההיאחזויות, אולם קשה להאמין כי הן היו מצליחות להחזיק מעמד מול מתקפה משמעותית של הצבא המצרי.⁸⁵

ראשי המחלקה להתיישבות לא התנגדו עקרונית לתהליך שבו מיטשטשים הגבולות שבין חיילים ומתיישבים,⁸⁶ אולם לטענתם לא הייתה שום היתכנות להקמת נקודות חקלאיות במקום נידח כל כך וללא אספקת מים לענפי המשק. ראשי המחלקה נגררו להרפתקה זו בעל כורחם, עקב הלחץ המסיבי שהפעיל דיון בגיבוי בן-גוריון. האתגרים היו ידועים מראש וגובו בניסיון למתיחת קו מים דרומה – ניסיון שלא היו לו סיכויים מרובים להצלחה, ובאמירות אמורפיות על פיתוח חקלאות בשיטות נבטיות של אגירת מי נגר.

פרשיית הקמת ההיאחזויות במערב הנגב מעניינת גם בהקשר ליחסו של הרמטכ"ל דיון למערך ההגנה המרחבית. דיון, לכאורה, שינה באופן קיצוני את גישתו להתיישבות הביטחונית ערב מלחמת סיני, ומהסתייגות מיכולותיהם של יישובי הספר להתמודד עם אתגרי הביטחון השוטף וההסתננות עבר לתמיכה נלהבת בהקמת נקודות היישוב במערב הנגב. אולם להערכתו השינוי לא היה כה חריף: מטרת ההיאחזויות שקמו במערב הנגב הייתה לשמש כמוצבים שיעכבו אף לשעות ספורות את טורי הפלישה. חוסר האמון במערך ההגמ"ר לא הומר באמון, אלא במעין תבהלה שבה היטשטשו סופית הגבולות שבין התיישבות וביטחון.⁸⁷

עם ראשיתה של ההתיישבות הביטחונית בתקופת המנדט, ובשנים הראשונות למפעל היאחזויות הנח"ל, הייתה התיישבות זו דוגמה לדפוס הייחודי של יחסי צבא-חברה בישראל שהוגדר על-ידי דן הורוביץ ומשה ליסק ככזה שנובעים ממנו: "הן גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי והן גילויים של אזרוח במגזר הצבאי, המעידים על חדירותם

⁸⁴ 'היאחזויות- נוף התלם הארוך', במחנה נח"ל, 7.1956.

⁸⁵ במסמכי השלל שנתפסו במדבר סיני נמצאה פקודת התקפה מצרית של ההיאחזות כרם שלום על ידי שתי פלוגות מוגברות מחטיבה 5 המצרית ובתוספת כוחות נוספים (ראו את הפקודה אצל: גולן ושי 2006: 380-383). קשה להאמין כי פלוגת ההיאחזות המוקטנת, שהורכבה בחלקה מבנות ומבלתי כשירים ללחימה, הייתה מצליחה להחזיק מעמד בפני כוחות אלו ללא סיוע מבחוץ.

⁸⁶ גם בעת הקמת היישובים בספר לאחר הקמת המדינה ניתנו ליישובים החדשים, במסגרת מערך ההגמ"ר, משימות של עצירת כוחות סדירים במקרה של פלישה לארץ. בחירה זו נעשתה בעיקר בגלל מצוקה תקציבית של צה"ל. פריד 2021: 157-177.

⁸⁷ הוכחה לטענה כי דיון לא שינה את גישתו למערך ההגמ"ר מצויה בפקודה שהוציא דיון בתחילת 1956, כחודשיים לפני הגל הראשון של ההיאחזויות, להעביר כוח אדם איכותי ממערך ההגמ"ר ליחידות אחרות בצה"ל.

של הגבולות בין שני המגזרים" (הורוביץ וליסק 1990: 240-242).⁸⁸ כך, גופי ההתיישבות האזרחיים נרתמו להקים יישובים בעלי אופי ביטחוני, ולהשקיע בהם משאבים מרובים (ליסק 2001: 191). מנגד, החיילים ששירתו בהיאחזויות הנח"ל הושפעו מאורח החיים החקלאי, האזרחי והשיתופי באופיו. כך לדוגמה חיילים ומפקדים סעדו יחדיו, החיילים היו שותפים פעילים בקביעת סדר העבודה ובוועדות והסדר ההיררכי של המסגרת הצבאית היטשטש.⁸⁹ המטרות של מפעל ההיאחזויות היו כפולות, צבאיות ואזרחיות: לסייע בבלימת ההסתננות העוינת למדינה, אולם גם לאפשר התיישבות של עולים חדשים בשטחי הספר.⁹⁰

גם בסוגיית הקמת היישובים האזרחיים בספר התהווה מאזן כוחות בין הצבא לגופי ההתיישבות. בתחילת שנות ה-50 ניסה הצבא לכפות על גופי ההתיישבות חד צדדית לקבל את מרותו בשאלות מיקום היישובים האזרחיים בספר ואופן תכנונם, אולם האחרונים התעלמו במקרים רבים מדרישות הצבא (פריד 2014: 193-195; קרטין 1998: 37-38). בכל מקרה, גם לצבא היה ברור כי לשיקולים המשקיים יש חשיבות בהחלטה על מיקום היישובים.

בתקופה שלפני המלחמה ניסה הצבא לטשטש מאזן כוחות וערכים זה, ולו לזמן קצר, עקב החשש הכבד מפלישה מצרית למערב הנגב. לפי השקפת דיין והמטכ"ל הייתה מטרתה של ההתיישבות לשרת בלעדית את הפן הביטחוני, ודאי בעת של מצוקה וסכנה קיומית למדינה. מערכת היחסים בין הצבא למחלקה להתיישבות עברה במקרה זה מדפוס של שיתוף פעולה לצד מחלוקות, לדפוס שבו מפקדי הצבא הכתיבו את מיקום ההתיישבות ואופייה, ואנשי המחלקה להתיישבות ניסו להתחמק ממימון המפעל הבלתי יעיל לטעמם. יש לשער כי דמותו הכריזמטית של דיין, אווירת הדחיפות שהשתררה במדינה לפני מלחמת סיני והזיכרונות מהפלישה המצרית לארץ במלחמת העצמאות תרמו לשינוי זה (לוי 2011: 38).

אולם המציאות הוכיחה כי אי אפשר לפעול לטווח ארוך בשדה ההתיישבותי ללא שיתוף הפעולה מרצון של הגורמים האזרחיים, ולא ניתן לבטל לגמרי את הפן החקלאי. השליטה על התקציבים שהייתה נתונה בידי המחלקה להתיישבות וההשפעה על כוח האדם שהייתה בידי התנועות הקיבוציות הוכיחה כי לא ניתן להפוך את יישובי הספר, ואף את היאחזויות הנח"ל ל"בסיסים צבאיים בתחפושת".

מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטורט שהוגשה במחלקה ללימודי ארץ ישראל בבר אילן בהנחיית ד"ר גד קרויזר.

⁸⁸ הורוביץ וליסק מציבים את מודל העם החמוש' או 'עם במדים' בהקשר למקרה הישראלי, ולפיו הגילויים של 'אזרח' בצבא מאזנים באופן חלקי גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי (שם: 252; 1-2; Lissak 1984). ראו לעומתם את הגישה המנוגדת המצביעה על ישראל כ'מדינת קסרקטין' מיליטנטית, בה השיקולים המיליטריסטים גוברים כמעט תמיד: בן אליעזר 2001: 58; קימרלינג, 1993: 123-140; לוי 2011: 33-42.

⁸⁹ ראו לדוגמה: עמיחי צור- ממלא מקום ראש מטה הנח"ל, פקודות קבע להיאחזות נח"ל, ללא תאריך, אי"ט, 7/12-7 / 2.

⁹⁰ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, א"צ, 1953 / 447 / 41.

מקורות

ארכיונים:

ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון בתל השומר (א"צ)
 ארכיון יד טבנקין ברמת אפעל (אי"ט)
 הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (אצ"מ)
 ארכיון בן גוריון בשדה בוקר (אב"ג)
 ארכיון הקיבוץ הדתי (הקבה"ד) בקבוצת יבנה

ספרות מחקר וזיכרונות:

- י' אוחיון, התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי-למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953-1956, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2020.
 א' אורן, התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה, תרצ"ו-תש"ז, 1936-1947, ירושלים תשל"ח.
 ע' אלעד, מן המגל אל החרב: הנח"ל בשנים 1948-1956, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1993.
 ז' אלרון, לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון, 1952-1955, בן שמן 2016.
 א' ביינ, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל אביב 1982.
 א' בן אליעזר, 'מאומה-במדים לצבא פוסט-מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל בזמנים חדשים', *תרבות דמוקרטית*, 5/4 (2001), עמ' 55-97.
 מ' בר זוהר, בן גוריון, חלק ג', תל אביב 1987.
 מ' בר און, שערי עזה: מדיניות הבטחון והחופץ של מדינת ישראל 1955-1957, תל אביב 1992.
 א' גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון של מדינת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), *העשור הראשון: תש"ח-תש"ח*, ירושלים 1997, עמ' 83-102.
 ח' גולן ושי' ושי', *ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני*, תל אביב 2006.
 מ' גולני, *מלחמת סיני 1956: היבטים צבאיים ומדיניים*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1992.
 מ' גולני, *בקיץ תהיה מלחמה*, תל אביב 1997.
 י' גרינברג, 'ביטחון לאומי ועצמה צבאית- בין מדינאי למצביא', *עיונים*, 1 (1991), עמ' 170-190.
 י' דואר, *לנו המגל הוא חרב*, חלק א', רמת אפעל 1992.
 מ' דין, *אבני דרך: אוטוביוגרפיה*, ירושלים 1982.
 י' דרורי, *אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות*, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה, שדה בוקר 2000.
 ד' הורוביץ ומ' ליסק, *מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר*, תל אביב 1990.
 ז' זיוון, *מניצנה עד אילת: סיפורו של הנגב הדרומי- 1948-1957*, שדה בוקר 2012.
 ז' זיוון, *מרמת נגב עד אילת: עשור שני למדינת ישראל בנגב הדרומי (1958-1967)*, באר שבע 2021.
 י' לוי, *מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות*, ירושלים 2011.
 מ' ליסק, 'האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית', *תרבות דמוקרטית*, 5/4 (2001), עמ' 191.
 ב' מוריס, *מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש*, תל אביב 1997.
 מ' סיקרון, *האזור המפורז בסביבת ניצנה בשנים 1949-1956: הסיבות להיווצרותו, וההתרחשויות בו עד לחיסולו*, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע, 2002.
 אהרון עזתי, *לפקודה תמיד אנחנו?: התנועות הקיבוציות והצבא 1948-1957*, יד טבנקין, רמת אפעל 2015.
 י' פריד, *התגבשות והתפוגגותה של תפיסת ההתיישבות בצה"ל: 1947-1967*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2014.
 י' פריד, *מהתיישבות ביטחון לביטחון היישובים: תפיסת ההתיישבות של צה"ל*, תל אביב 2020.
 י' פריד, 'המטה הכללי ושאלת השימוש ביישובים אזרחיים כחלק ממערך ההגנה של צה"ל לאחר מלחמת העצמאות', *קתדרה*, 179 (2021), עמ' 157-177.
 נדב פרנקל, תהליך התהוותו של מפעל היאחזויות הנח"ל, *עיונים*, 36 (2021), עמ' 68-93.
 ב' קימרלינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', *תאוריה וביקורת*, 4 (1993), עמ' 123-140.
 א' שירן, *נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה*, תל אביב 1998.
 מ' שרת, *יומן מדיני*, תל אביב 1976.

M' Lissak, *Israeli Society and Its Defense Establishment*, London 1984.

נספח: היאחזויות מערב הנגב שקמו בסביבות פתחת ניצנה ופתחת כוכב

שם ההיאחזות	מיקום	חודש עלייה לקרקע	תנועה התיישבותית	חודש פירוק	התאזרחות/
קציעות/ גבעת רחל	במרכז המפורז ניצנה	9.1953	הקיבוץ המאוחד	6.1968 – הפכה לבסיס צבאי	
עזוז/ בארותיים	ביר בירין: בדרום המפורז ניצנה	3.1956	כלל התנועות הקיבוציות ⁹¹	11.1965 – פירוק ⁹²	
שדמות שיזף/ שלח	ואדי אביאד: ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	3.1956	הקיבוץ הארצי	8.1958 – פירוק	
אשלים/ פקועה	גבעת הת'מילה: ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	6.1956	הקיבוץ המאוחד	3.1958 – פירוק	
שבטה	ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	6.1956	הקיבוץ הארצי	11.1956 – הפכה לבסיס צבאי	
כרם אבשלום/ שלום	פתחת כוכב	6.1956	תנועת המושבים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ הארצי	5.1968 – אזרוח	
דקל	פתחת כוכב	6.1956	תנועת המושבים	12.1956 – פירוק	

⁹¹ לפי הסדר: הקיבוץ המאוחד, איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ הארצי.
⁹² בארבע שנותיה האחרונות הפכה בארותיים ל'מצודת ספר'.

מלוחמה הרואית ללוחמה פוסט-הרואית ובחזרה – המקרה הישראלי של לוחמת מנהרות ברצועת עזה בשנים 2002–2014

פרופ' עוזי בן-שלום

פסיכולוג וסוציולוג צבאי. יו"ר אגודת חוקרי חברה – צבא בישראל ודקן הפקולטה למדעי החברה

והרוח באוניברסיטת אריאל

אל"ם (מיל) דביר פלג

מפקד בחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה וחוקר במרכז דדו. תחומי עיסוקו כוללים עיצוב

מערכת וחקר תיאוריות צבאיות

ד"ר קורין ברגר

פסיכולוגית רפואית מומחית ופוסט-דוקטורנטית באוניברסיטת ססקצ'ואן בקנדה

ד"ר אבישי אנטונובסקי

פסיכולוג חברתי ורמ"ד מחקר במחלקה לבריאות הגוף והנפש בצה"ל

ד"ר נחמיה שטרן

אנתרופולוג תרבותי-צבאי וחבר סגל במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל

ד"ר ניב גולד

לשעבר ראש הענף הקליני בבריאות הנפש בחיל הרפואה. כיום מנהל מחלקה בבית החולים

הפסיכיאטרי בבאר שבע

תקציר

בעשורים האחרונים לבשה דרך הלחימה הלאומית של ישראל דפוס "פוסט-הרואי", המקנה חשיבות יתרה להימנעות מאבדות ולקיחת סיכונים על-ידי מפקדים בכירים וקברניטים. בעוד עיקר הספרות בנושא עוסק בקבלת החלטות ברמה הבכירה, מאמר זה מציג תהליך זה מתוך לימוד ההתנסות היומ-יומית של לוחמים ומפקדים שעסקו בלוחמת מנהרות ברצועת עזה. במסגרת המחקר נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים עם אנשי מילואים מחיל ההנדסה הקרבית של כוחות היבשה של צה"ל שפעלו במסגרת אוגדה עזה בשנים 2002–2014. כולם פעלו במספר תצורות של יחידות ייעודיות, שמטרתן לזהות מנהרות אויב ולהוציאן מכלל שימוש.

ניתוח הראיונות העלה ארבעה ממדי תוכן מרכזיים: פעולה מבצעית במנהרות כחוויה; מיונים והתמיינות של כוח האדם; צבירת ניסיון; גבורה וסכנה. ממדי תוכן אלה השתנו בהתאם לתקופות שונות שאפיינו את הלחימה נגד איום המנהרות ואת תפיסת הלחימה נגדו. אנו מציעים מודל אנליטי שמארגן תמות אלה לפי ארבעה דגמים שונים של התארגנות כוחות צה"ל לפעולה במנהרות. הניתוח שאנו מציעים מאפשר להסביר את התפתחותם של דפוסי ארגון אלה על-ידי העדפתה של ישראל להילחם באופן פוסט-הרואי. עם זאת, הניתוח מראה כי פעולה פוסט-הרואית היא תוצר של חוויות, ניסיון ותפיסת שדה הקרב על-ידי לוחמים הפועלים בו. נקודת מבט כזו מאפשרת להבין את מאפייני הפעולה בתווך התת-קרקעי, ובכלל זה את המנהיגות הקרבית, את לכידות היחידה ואת הפעולה המבצעית בצל המתח שיש בין אלתור, פתרון טכנולוגי-ביורוקרטי ובעיות מבצעיות ומעשיות. במהלך השנים האחרונות התמקדו עיקר ההשקעות של צה"ל בבניין הכוח בתחום הטכנולוגי, ואילו ההקשרים החברתיים והיחידתיים של לחימה נעשו משניים. במאמר זה אנו מצביעים על יתרונה של גישה אתנוגרפית להבנת תחום חיוני זה לעוצמת הלחימה הכוללת של צה"ל. ניתן להראות כי תפיסה הרואית יכולה להשתנות לתפיסה פוסט-הרואית, ולהשתנות פעם נוספת בחזרה לתפיסה הרואית. כל זאת, תוך כדי